

Globalizacija, okoliš i novi identiteti u postmodernoj kulturi

BRANKA GALIĆ*

Sažetak

Iako se ne može poreći da nacionalne države i njihovi suvereniteti još uvijek opstaju kao značajan oblik identiteta civilnog društva unutar svjetskog sustava, pod utjecajem novih globalizacijskih procesa – političkih, ekoloških, kulturnih – u posljednjim desetljećima 20. stoljeća, paralelno s ozbiljnošću potrebe rješavanja novih globalnih problema (ekoloških, genetičkih, komunikacijskih, tržišnih, multikulturalnih) nužno se otvaraju i pitanja novih identiteta. Svijet “složenih međuzavisnosti” ima dramatične implikacije na suverenitet, autonomiju i odgovornost država te njihovu sposobnost da autonomno riješe ključne političke probleme s kojima se suočavaju.

Nova pitanja koja nameću globalizacijski procesi nikako se više ne mogu temeljiti samo na načelima bijele-zapadne-kršćanske-muške-industrijske civilizacije, koja se pokazala pogubnom u mnogim socijalnim, kulturološkim i političkim aspektima življenja, posebno glede okoliša, pa se inicijative za priznavanje novih multikulturalnih identiteta mogu ostvarivati tek unutar takvog globalnog reda gdje Zapadnjaci više ne mogu imati povlašteno mjesto.

Radikalizirajući ova pitanja, ekološisti zaključuju da se ekološka politika globalnih razmjera ne može više temeljiti na starim političkim granicama država-nacija, nego su potrebni novi oblici političkih granica utemeljeni na ekološkim načelima, koje bi se trebale podudarati s granicama ekoloških sustava, ako se želi održavati razvoj. Da bi se to ostvarilo, potrebno je globalno proširiti sustav demokracije tako da se stvore nove institucije koje će institucionalizirati i nove oblike političke kulture, utemeljene na načelima “zelene politike” koja uključuje poštovanje svakog oblika života bez hijerarhijske strukture na čijem je vrhu čovjek.

Ključne riječi: civilno društvo, nacija-država, globalizacija, okoliš, suverenost, postmodernizam

Nagli porast složenih međupovezanosti i međuodnosa među državama i društvima – što se često naziva procesom “globalizacije” – nameće brojna pitanja koja zasad ostaju uglavnom neobjašnjena. Pitanja regionalnih i globalnih međusobnih veza i odnosa ulaze u sustav natjecanja s nacionalnim problemima država-nacija te se tako otvaraju nove perspektive. Globalizacija implicira rasprostranjenost političkih, ekonomskih i specijalnih učinaka širom svijeta, što pokazuje da se dogodila intenzifikacija razina interakcija i međusobnih povezanosti unutar i među državama i društvima. Ono što je novo s mo-

* Branka Galić, docentica na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

dernim globalnim sustavom jest prekoračivanje socijalnih odnosa u i kroz nove dimenzije aktivnosti – tehnološke, organizacijske, administrativne i legalne – te osnaživanje obrazaca međusobnih povezanosti posredovanih takvim fenomenima kao što su mreže modernih komunikacija i nova informacijska tehnologija koje sažimaju dimenzije prostora i vremena. Te nove tehnologije omogućuju da se informacije procesuiraju istodobno i bez gubitka vremena na različitim mjestima, tako da ta komunikacija dobiva oblik *mreže*, tj. može se govoriti o mrežnim strukturama komunikacija i informacija. Mrežne veze i mrežni odnosi modernog doba u svjetskim se relacijama vide kroz oblike različitih socijalnih i političkih odnosa gdje su istodobno obuhvaćeni široki prostori zajednica koje brojne strukture globalnih socijalnih odnosa i komunikacija unutar procesa međunarodnih agencija, ekonomskih transakcija, informacija, problema okoliša, kulture, religije, zdravlja i ratova čine složenima, tako da teritorijalne granice nacija-država, prostorne i vremenske distancije u takvim okolnostima postaju *bezvrijedne*. Donekle je paradoksalno da je uključivanje i isključivanje pojedinaca u/iz procesa odlučivanja o njihovim životima utemeljeno još uvijek samo na teritorijalnim granicama nacionalnih država, premda se rezultati tih odluka često protežu i iza nacionalnih granica i premda globalizacijski procesi modernog doba, posebno zadnjih desetljeća, pomiču neovisnost države-nacije s jedne strane prema globalnim vezama, a s druge, istodobno, prema lokalnima i regionalnima.

Svjedoci smo činjenice da političke odluke postaju sve manje odluke koje imaju određeno značenje samo za građane-državljanke dotične države-nacije, a dobivaju sve veće značenje unutar širih društvenih zajednica, kultura, te globalne zajednice. To su odluke koje se izravno tiču posljedica za zdravlje ili životni opstanak građana izvan vlastite države-nacije, u pravilu, najbližih susjeda. Na primjer: odluke o razmještanju ili gradnji nuklearnih postrojenja, odlagalištima otpada ili, npr., o posljedicama klimatskih promjena izazvanih različitim zagađenjima, genetički modificiranoj hrani i sl.; problemi zdravlja i prehrane; vojna i nuklearna pitanja; izravne ili potencijalne opasnosti od nekog političkog režima te njegove vladajuće garniture (slučajevi Iraka, Jugoslavije, Austrije, Hrvatske itd.). Stoga *posljedice političkih odluka određene nacije-države postaju sve značajnije i za građane drugih država-nacija (susjednih i šire)*. Premda je načelo “vladanja većine”, ili načelo prevladavanja najvećeg broja glasova temeljno za prihvatanje političkih odluka kao legitimnih u svim današnjim demokratskim zemljama, ono postaje nedovoljno ili nezadovoljavajuće kad se radi o pitanjima od šireg značenja nego što je to okvir nacije-države. Uz to, odluke koje donose nadnacionalne organizacije kao što su Europska Unija, NATO ili MMF slabe razinu odluka danih nacionalnih većina. Organizacije poput Svjetske Banke, MMF-a, UNESCO-a ili UN-a zaokupljene su najviše pitanjima upravljanja te razmještanjem resursa, pa su stoga vrlo kontroverzne i politizirane. One su središta neprestanog sukoba nad kontrolom regionalne i globalne politike. Također postoji razina više neformalnih globalnih mreža političke suradnje, koje imaju značajan utjecaj na globalna pitanja, među kojima, recimo, ekonomski *summit* vodećih industrijskih zemalja, tzv. “Grupa G8”, operira poput neke vrste “globalnog direktorata” koji ima sve veći politički i ekonomski utjecaj. Istodobno su utemeljeni i novi oblici multilateralnih i multinacionalnih politika i s njima različiti stilovi kolektivnog donošenja odluka – nevladine organizacije i različite transnacionalne grupe za pritisak (NGO-i).

Ono što danas, pak, pod utjecajem novih globalizacijskih procesa, u socijalnim i političkim odnosima širom svijeta postaje neprimjerenim i zastarjelim, jest koncepcija suvereniteta, utemeljena još u 17. stoljeću Westfalskim mirovnim sporazumom, a koji se oslanja ponajprije na načela teritorijalnosti, legalnosti i autonomije, iz čega proizlazi vrhovno načelo suverenosti nacionalnih država. To načelo počiva na temeljima vrhovnog “autoriteta” pojedine države, tj. potpune autonomije odlučivanja države o vlastitoj sudbini. Međutim, globalizacijski procesi su takvu koncepciju doveli u pitanje, budući da današnja prava pojedinca u međunarodnom poretku mogu biti postavljena *iznad* ili čak *protiv* zahtjeva određene nacije-države, tako da ta država više nije najviši autoritet. S intenzifikacijom procesa regionalne i globalne međusobne povezanosti nacionalna je država postala samo jedan tip političkog aktera. Drugi tipovi političkih aktera, od kojih su neki nerijetko postavljeni iznad ili protiv autoriteta nacionalnih država, jesu oni koji državu-naciju prekrivaju mrežom različitih globalnih međusobnih povezanosti – poslovne korporacije, nevladine udruge, transnacionalne organizacije, masovni mediji, kulturne integracije itd. Nacionalna država tako postaje sve manje sposobnom kontrolirati vlastitu sudbinu, iz čega proizlazi barem jedna izravna posljedica koja se tiče pitanja njezina suvereniteta: ako suverenitet države-nacije nije izgubljen, on je svakako sve manje relevantan. Suvremeni međunarodni poredak, pak, uključuje sljedeće okolnosti: guste mreže regionalnih i globalnih socijalnih, političkih i ekonomskih odnosa koji se protežu bez mogućnosti kontrole bilo koje pojedine države; mreže elektroničkih komunikacija nad kojima pojedine države imaju ograničen utjecaj; niz međunarodnih režima i organizacija koje mogu ograničiti domet akcije najmoćnijih država; razvoj globalnoga vojnog poretka; izgradnja sredstava totalnog rata kao jedno od najtrajnijih obilježja današnjeg svijeta. Proces globalizacije u tom međunarodnom poretku znače i protezanje i produbljivanje socijalnih odnosa i institucija na takav način da su, recimo, s jedne strane, dnevne aktivnosti uvjetovane nekim događajima koji se odvijaju s druge strane globusa, a s druge, pak, strane, prakse i odluke lokalnih grupa i zajednica mogu imati značajne globalne odjeke. Tako globalizacija može biti shvaćena i kao “akcija s distancije” (Giddens, 1990.). Svijet “složenih međuzavisnosti” ima nužno dramatične implikacije za suverenitet, autonomiju i odgovornost država. Međuzavisnost uključuje osjetljivost i ranjivost na vanjske podražaje, oslabljujući nezavisnost država i bitno erodirajući granice među unutrašnjim i vanjskim područjima. Štoviše, rast regionalnih i globalnih institucija upravo se i uzima kao daljnji dokaz ograničenog kapaciteta države da nezavisno i autonomno riješi ključne političke probleme s kojima se suočava.

U suverenom sustavu individualnih država-nacija signalizirana je, dakle, promjena obrazaca političke moći. Porast globalne međupovezanosti doveo je do opadanja ili “krize” državnog autoriteta te do zahtjeva nacija-država da čak intenzivnije surađuju. Porast međunarodnih i transnacionalnih organizacija, od UN-a i njegovih organizacija do posebnih lobističkih grupa i socijalnih pokreta, promijenio je oblik i dinamiku i države i društva. Jačanje procesa regionalnih i globalnih veza razorilo je razliku između vanjskih i unutarnjih pitanja, između međunarodne i domaće politike. Država je postala jednako prožeta međunarodnim grupama (vladinim i nevladinim) kao i domaćim agencijama i snagama. Slično je tako snažno upletanje civilnog društva s različitim političkim akterima promijenilo svoj oblik i dinamiku. U takvim su okolnostima broj političkih instrumenata raspoloživih pojedinim vladama i njihova djelotvornost pokazali tendenciju opadanja. Ta se tendencija pojavljuje, ponajprije zbog gubitka širokog opsega

kontrole granica – formalne ili neformalne – koja je najprije služila ograničavanju razmjene dobara i usluga, a zatim ideja i kultura. Rezultat je bila promjena u cijenama i koristima razvijanja različitih političkih opcija i opadanje djelotvornosti onih političkih instrumenata koji su omogućili državi da kontrolira aktivnosti unutar i preko svojih granica.

U kontekstu snažno međusobno povezanog globalnog poretka, mnoge od tradicionalnih domena državne aktivnosti i odgovornosti (obrana, ekonomsko upravljanje, komunikacije, administrativni i zakonski sustavi) ne mogu se ispuniti bez međunarodnih oblika suradnje. Individualne nacionalne države suočavaju se s cijelim nizom političkih problema koji se ne mogu primjereno riješiti bez suradnje s drugim državama i nedržavnim akterima. Individualne države više nisu jedine prikladne političke jedinice za rješavanje ključnih političkih problema ili za raspolaganje širokim spektrom javnih funkcija. Budući da su nacionalne države podigle razinu svoje političke integracije s drugim državama (primjerice, regionalne mreže kao što je Europska Unija i Organizacija Američkih Država) i ostvarile mnogostrane pregovore, nagodbe i institucije za kontrolu destabilizirajućeg utjecaja koji prati međusobnu povezanost (na primjer, kroz Međunarodni monetarni fond i Svjetsku Banku), rezultat je bio ogroman porast institucija, organizacija i režima koji omogućuju sredeno upravljanje globalnim pitanjima, to jest, globalnu upravu. To je temeljna razlika između internacionalnog društva koje sadržava mogućnost političke suradnje i nadnacionalne države koja ima prisilnu i zakonodavnu moć. Nove globalne politike – uključujući, među ostalima, multibirokratsko donošenje odluka unutar i između vladinih i međunarodnih birokracija, politiku zgusnutu internacionalnim agencijama te novim oblicima multinacionalnih integracija među državama – stvorile su mrežu kroz koju su redefinirana prava i obveze, moći i kapaciteti država. Kapaciteti nacionalnih država su s jedne strane smanjeni, a s druge prošireni, dopuštajući izvođenje niza funkcija koje se više ne mogu podnositi u izolaciji od globalnih i regionalnih odnosa i procesa. Ovi argumenti zapravo sugeriraju da se značenje nacionalnih institucija i nacionalnih identiteta mora objasniti u kontekstu složenog međunarodnog društva, te velikog niza novostvorenih regionalnih i globalnih veza koje prelaze nacionalne granice. Globalizacija je zapravo homogenizirajuća sila, koja uništava političku “razliku” i sposobnost država-nacija da djeluju nezavisno u artikulaciji i obavljanju domaćih i međunarodnih političkih ciljeva. Teritorijalna nacionalna država se stoga suočava s propadanjem ili krizom.

Razvoj demokracije moderne države-nacije većinom je bio “ratno postignuće”, a u njemu je nacionalizam bio osobito kritička snaga. Proces uz pomoć kojeg su nacionalni identiteti oblikovani često je bio rezultat kako borbe za članstvo u novim političkim zajednicama, tako i borbe elita i vlada da stvore novi identitet s kojim bi legitimirale akcije države. Drugim riječima, konstrukcija nacionalnog identiteta bila je djelomično i pokušaj vladajućih elita da se ljude zadrži zajedno unutar ograničenog teritorija u namjeri da zadobiju ili pojačaju državnu moć. Tako je, recimo, širenje Europe bilo temelj političke unifikacije svijeta u sustav država-nacija, u čijoj je pozadini bila glavna svrha toga širenja – nastavak europskog prometa i trgovine. Pritom su prava kolonijalnih subjekata bila sekundarna stvar, ako su se uopće koga ticala. Ključne karakteristike modernih državnih sustava – centralizacija političke moći, širenje administrativne vlasti, legitimacija moći kroz zahtjeve za reprezentacijom, pojava masovnih stajaćih vojski – koje su postojale u Europi još početkom 16. stoljeća, postale su prevladavajućim karakteristikama cijeloga globalnog sustava. Proces konsolidacije moderne Europe koji je

bio potpomognut kolonijalizmom, uključivao je vrlo visoke socijalne cijene – progresivnu eroziju neeuropskih civilizacija, među kojima osobito indijske i kineske, uništavanje američkih Indijanaca, trgovinu robljem i sl.¹ Kapitalizam je tako pokazao da je od početka bio internacionalno pitanje, jer nikada nije dopustio svojim težnjama da budu određene samo nacionalnim granicama. Postupno su i objekti ratovanja postali ekonomski objekti: vojno nastojanje i osvajanje izravno se povezivalo s postizanjem ekonomskih prednosti. Uz to je paralelno i nužno išlo bezobzirno iskorištavanje prirode s posljedicama nenadoknadivog uništenja okoliša.

S činjenicama pojavljivanja novih globalnih problema, kao što su ekološki problemi, problemi prestrojavanja nuklearnog oružja, nove vojne operacije i ratišta, problemi “kompatibilnosti” i usklađivanja različitih kultura, nastaje pritisak, s jedne strane, u smjeru fragmentiranja svjetskog poretka i stvaranja *multipolarnog svijeta*, a s druge prema reorganizaciji toga sustava kao “*novoga svjetskog poretka*” (Galić, 2001.). Time se otvaraju nova pitanja *odgovornosti* za posljedice odlučivanja o problemima širima od razmjera država-nacija, kao i o onima užima ili lokalnima, a nameće se i potreba uspostave nekog sustava *globalnog upravljanja*. Nova pitanja koja nameću globalizacijski procesi, kao što su pitanja globalnih načela upravljanja, recimo, grupama zemalja, različitim društvima i kulturama, nikako se više ne mogu temeljiti samo na načelima i danas dominirajuće bijele-zapadne-kršćanske-muške-industrijske civilizacije, koja se pokazala pogubnom u mnogim socijalnim, kulturološkim i političkim aspektima življenja, pogotovo za kolonizirane narode, narode Trećeg svijeta, “primitivna” plemena, druge rase i skupine nebjelačkog podrijetla. Donedavni hijerarhijski poredak nacija i rasa s Europljanima i Amerikancima na vrhu hijerarhije i “primitivcima” na dnu, kao što su australski Aborigini, postaje danas ugrožen procesima globalizacije, budući da identifikacija nacionalnog identiteta vodećih zapadnih nacija sve više slabi “odozdo”, od strane manjina različitih kulturalnih identiteta. Nekad gotovo istrijebljene ili barem marginalizirane grupe i kulture, primjerice, sjevernoameričkih Indijanaca ili, afričkih naroda, danas odbijaju odbacivanje ili podcjenjivanje svoje kulture kao “primitivne” i “neevolutive” tražeći da im se prizna identitet njihovih tradicionalnih kultura. Te inicijative za priznavanjem *novih multikulturalnih identiteta* mogu se ostvarivati tek unutar takvog *global-*

¹ Priča o stvaranju moderne države upravo je dobrim dijelom priča o stvaranju Europe, i obratno. Razvoj osobitog “europskog” identiteta blisko je povezan sa stvaranjem Europe po državama. Štoviše, državni sistem Europe imao je izvanredan utjecaj u izvaneuropskom svijetu, jer je europska ekspanzija imala odlučujuću ulogu u oblikovanju političke karte modernog svijeta. Uz to, rasprave o prirodi moderne države velikim dijelom proizlaze iz europske intelektualne tradicije. U svojoj povijesti je “Europa” bila kreacija mnogih složenih razvoja i raskrižja unutrašnjih i vanjskih procesa i snaga. Prije 1000 godina Europa kao takva nije postojala, a 30-ak milijuna ljudi koji su živjeli na europskoj zemljišnoj masi nisu se držali međusobno povezanima. Europska karta kasnog 15. stoljeća uključivala je oko 500 više ili manje nezavisnih političkih jedinica, često s jedva definiranim granicama. Do 1900. godine broj se država povećao na oko 25. Iako je prošlo mnogo vremena da nacionalne države počnu dominirati političkom kartom, one su najavile fundamentalnu promjenu prirode i oblika političkog života. Od kraja 17. stoljeća Europa više nije bila mozaik država. Postupna konsolidacija nezavisnog suvereniteta svake države bila je istovremeno dio procesa razvoja međudržavnog sustava. Razvoj državnog suvereniteta bio je dio procesa međusobnog priznanja, gdje su države jamčile jedna drugoj prava sudske nadležnosti u svojim odnosnim teritorijima i zajednicama. Pojava moderne države označila je novi diskurzivni teren, utjelovljenje zahtjeva za suverenitetom, neovisnošću, predstavništvom i legitimitetom, što je radikalno promijenilo tradicionalno razumijevanje zakona, zajednice i politike (Held, 1995.).

nog reda gdje *Zapadnjaci više ne mogu imati povlašteno mjesto*. Tek uz *prihvatanje svih mnogostrukih kombinacija postojećih entiteta svjetskih civilizacija moguće je uspostaviti donekle primjerene načine usklađivanja i djelovanja globalizacijskih procesa*. No, ostaju otvorenima pitanja *uspostave kriterija i načina upravljanja*, budući da se procesi globalizacije različito shvaćaju i tumače. Mnogi autori misle da ti procesi ne vode nužno do porasta globalne integracije svijeta, unificiranja društva i politike, niti do “novoga svjetskog poretka”, nego drže da se više radi o prevlasti najmoćnijih svjetskih sila, u prvom redu globalnog sustava SAD-a i zapadne kulture (Brzezinski, 1999.; Spybey, 1999.). Mnogi manje govore o kraju doba nacija-država, a više o izazovima doba “državnih hegemonija” (Held, 1995.). Neki drže da se radi o “zabludama globalizma”, koje se svode na “dezorganizirani kapitalizam”, tj. društvo “bez globalne države i globalne vlade” (Beck, 1999.). Značajno su zastupljene i teze o nepremostivim sukobima svjetskih civilizacija, utemeljenima na koncepcijama najvećih svjetskih religija, koji bi se u budućnosti trebali još više zaoštriti (Huntington, 1998.). Prema nekima je, pak, globalizacijske procese najjednostavnije shvatiti i prihvatiti kao “akcije s distancije” (Giddens, 1990.), dok drugi, opet, misle da se radi tek o smjeni takozvanih “valova demokracije i antidemokracije” (Markoff, 1996.).

Ipak, bez obzira na sve različitosti i suprotstavljenosti pristupa, suočeni smo s nikad brojnijim i snažnijim utjecajima globalizacijskih procesa u kojima robe, kapital, ljudi, znanja, komunikacije, oružja, zločini, zagađenja, kultura, umjetnost, moda, uvjerenja itd., lako prelaze preko svih granica, jednako kao i socijalni pokreti i neformalni odnosi koji se protežu na sva područja ljudskih aktivnosti. Globalni sustavi trgovine, financija i proizvodnje povezuju zajednice i nacije cijelog svijeta, tako da *teritorijalne granice gube značenje*. Već postignuti najznačajniji aspekti globalnih ekonomskih procesa, kao što su internacionalizacija proizvodnje i financijskih transakcija, prvi su označili brisanje granica među nacionalnim ekonomijama. Novi *globalni komunikacijski sustavi* (kompjutorske² mreže, video i film) dodatno su pripomogli pojedincima i grupama stvoriti “nevidljiv prijelaz” preko geografskih i političkih granica. Tako se došlo do niza socijalnih i kulturalnih iskustava s kojima pojedinci ili grupe možda nikad ne bi imali mogućnost susreta. Novi komunikacijski sustavi uvjetuju nova iskustva, nove javnosti i nova značenja nezavisno od izravnog dodira među ljudima. Kao takvi, oni mogu služiti da se odvoje i učine “bestjelesnim” identiteti pojedinih vremena, mjesta i tradicija, otvarajući različite opcije, koje su manje čvrste ili unificirane. Rast globalnih komunikacija, iznad svega televizije, videa i filma, daje ljudima mogućnost novog načina gledanja i sudjelovanja u globalnom razvoju. To, u načelu, otvara mogućnost novih mehanizama identifikacije, tj. stvaranja *novih oblika značenja* odnosa s potpuno *novim identitetima*, različitim od dosadašnjih nacionalnih identiteta. Stvaranje novih identiteta koji proizlaze iz novih globalnih veza i odnosa nije više toliko povezano s koncepcijama nacije-države i identitetom nacije, nego su to novostvoreni identiteti *različitih aspekata “civilnog društva”*. Drugim riječima, pojedinci i grupe više ne komuniciraju samo kao pripadnici od-

² Značajno je primijetiti da je 1946. svijet imao samo jedan kompjutor, napravljen na University of Pennsylvania, težak 30 tona i koji je pokrivaio 1500 kvadratnih stopa. Razvoj novih komunikacijskih sustava stvara svijet u kojem su osobitosti mjesta i pojedinačnost neprestano posredovani regionalnim i globalnim komunikacijskim mrežama. One su postale fundamentalnima za zakonodavni, organizacijski i vojni razvoj koji još općenitije transformira moderne političke zajednice i državne sustave (Held, 1995.).

ređenih nacionalnih država, nego *u prvome redu ili samo* kao pripadnici određenih skupina “civilnog društva” ili kao pojedinci, tj. kao “*hakeri*”, *stručnjaci*, *partneri*, *religijski istomišljenici*, *štovatelji umjetnosti*, *zaštitari prirode*, *ugroženih vrsta*, *alternativnih stilova života*, *članovi različitih udruga i organizacija* i tome sl. To su zapravo neformalne grupe ili kolektiviteti koji “se susreću” u postmodernim društvima, a *nisu organizirani niti oko jedne dominantne ideologije*. Nositelji ovih identiteta, primjerice, profesije, spola, rase, kontrakturne grupe ili neke socijalno konstruirane strukture, svjesni su mogućnosti institucionalnih manipulacija i ograničavanja svojih uloga, budući da je nečija identifikacija s određenim identitet(ima) stvar u prvome redu socijalizacije, bez obzira na to što su neki od identiteta čak biološki utemeljeni, kao što su, recimo, rasa ili spol. To, drugim riječima, znači da pojedinac sam ima mogućnost izabiranja identiteta te uspostave vlastitog ranga identiteta, prema svojim preferencijama, bez obzira na bilo kakvo biološko naslijeđe (spola ili rase), ili, pak, na autoritete nacionalnih država. Budući da su takvi identiteti *socijalno konstruirane strukture*, jednako im je moguća i društveno uvjetovana transformacija ili nestanak, te pretvaranje u neki drugi (novi) oblik socijalnog identiteta. U takvim odnosima vlada *relativnost svih perspektiva i stanja*, osim onih koji se nalaze unutar samih pojedinaca, budući da ti sustavi djeluju u većoj mjeri *nezavisno od državne kontrole* i nisu podložni izravnoj političkoj regulaciji i/ili manipulaciji. To istodobno otvara mogućnosti *novih mehanizama identifikacije*, te ohrabruje procese demokratizacije i izgradnje “civilnog društva”.

Postmodernizam je afirmirao potrebu čovječanstva za spiritualnim, estetskim vrijednostima i religijskim vjerovanjima, koja nisu toliko utemeljena na tradiciji kršćanstva u kojoj je izrasla Zapadna civilizacija, nego poštuje i druge religijske tradicije i skupine u svijetu (budizam, hinduizam, različite mistične sekte i tome slično). Istraživač postmodernističkih vrijednosti kulture R. Inglehart (1995.) utvrdio je da kad industrijsko društvo, tj. društvo zapadne civilizacije, dostigne izvjesnu razinu razvoja i prosperiteta, njegovi članovi, posebno mladi, postaju nezadovoljni pukim materijalnim vrijednostima koje im to društvo nudi. Upravo ih to nezadovoljstvo dovodi do traženja ideja koje utjelovljuju spiritualne vrijednosti, te također “iracionalne” i okultističke mistične ideje. Novi spiritualni pokreti pokazuju da imaju antisocijalnu i antipolitičku komponentu, tako da se iznenađujuće lako sjedinjuju s drugim novim pokretima, kao što su, recimo ekološki i feministički pokreti, koji su dobrim dijelom stečevina zapadne civilizacije, u prvom redu onih razvijenih zapadnih zemalja koje su najviše pridonijele iskorištavanju prirode i iscrpljivanju neobnovljivih Zemljinih resursa. Dio postmaterijalističkog vrijednosnog sklopa uključuje vrijednosti pacifizma, feminizma, antispecizma, multikulturalizma i tome sl., koje su otvorile perspektivu novih identiteta različitih od autoriteta nacionalnog identiteta tradicionalne države-nacije. Nove postmaterijalističke vrijednosti često se povezuju i s ekocentričnim vrijednostima *holizma*, koje su afirmirale kvantna fizika i teorija kaosa još početkom 20. stoljeća³, a svode se na mogućnosti

³ Na temeljima Einsteinove teorije relativnosti i Heisenbergova načela neodređenosti, pala je sumnja na dotad općeprihvaćenu ideju čovjeka kao “subjekta” promatranja i prirode kao njegova “objekta”. Budući da sam čin promatranja djeluje na “objekt”, čestice se ponašaju drukčije kada ih se promatra, tj. promatranje kao takvo utječe na “objekt” promatranja, pa se ni “objekt” onda ne može “objektivno” spoznavati nezavisno od njegova “subjekta”, nego tek u interakciji s njime. Paradoks neodređenosti čestica/val dovodi u pitanje stvarnost materije, jer na subatomskoj razini materija niti ne postoji sa sigurnošću, nego samo pokazuje “sklonost” postojanju. Tako je nastao pomak s “tijela” ili “predmeta” na *odnose* kojima se izražavaju vjerojat-

integracije individualnih života ljudi i lokalnih ekoloških problema sa širim sustavom koji uključuje dinamiku globalnog političkog i ekonomskog poretka.

Globalizacija ekonomskog poretka, što je zapravo globalizacija ekonomije zapadnog tipa, uglavnom se svodi na internacionalni kapital u obliku multinacionalnih i transnacionalnih korporacija, koje brže od nacionalnih tvrtki generiraju takav stupanj mobilnosti kapitala koji prisiljava države da se natječu jedna s drugom kako bi privukle još veće investicije. Ali, ekonomska politika, koju predvodi postkeynesijanska neoklasična ekonomija, potiče širenje transnacionalnih korporacija artikulirajući se kroz teorije informacija, socio-biologiju i psihologiju, koje predstavljaju ljude kao informativno-procesne *cyborge* (Rushkoff, 1994.). Budući da na taj način povijest dolazi “do kraja” (Fukuyama, 1994.), mnogi članovi ove klase novih poduzetnika uključuju se u financije, dizajn, marketing i potrošnju kao svoje posljednje “oaze života”. Iako su oni samo “papirnatih poduzetnici”, kao takvi su odgovorni za masovne preraspodjele dohotka od siromašnih prema bogatima, unutar i između zemalja, što sve uznemiruje ekonomski, ali i ekološki život nacija Trećeg svijeta. Time se samo pojačava krajnji i drastični izraz *globalne dezorijentacije budućnosti* u obliku *globalne ekološke krize*. Ova kriza još uvijek zapravo nema rješenja na globalnoj razini, jer masovni mediji predstavljaju jedan *image* globalne krize okoliša, znanstvenici drugi, a ekonomisti rijetko priznaju bilo što osim minornih problema koji se mogu riješiti samo primjerenim funkcioniranjem tržišta. Budući da većina svjetske populacije uopće nema nikakve predodžbe o globalnoj krizi okoliša, nameće se pitanje moguće povezanosti država-nacija s masovnim uništavanjem Zemljina okoliša i borbom čovječanstva za opstanak. To pitanje upućuje na sumnju u mogućnost postojanja nekog jedinstvenog odgovora na globalnu krizu okoliša. Iako su nove ideje “održivog razvoja” ekonomističkih environmentalista i političkih ekologa bile prilično utjecajne u tom smislu, glavni se prijedlozi još nisu praktično ostvarili, jer nisu doveli do smanjenja razina eksploatacije resursnih rezervi, pogotovo ne u Trećem svijetu. Moguće je čak zastupati mišljenje da će “osim neke gotovo nezamislive katastrofe, globalno tržište ostati s nama sve dok ga masovna environmentalna destrukcija ne učini nesposobnim da funkcionira” (Gare, 1995.:104), od čega nas više ne može spasiti čak niti neka radikalna ideologija. “Održivi razvoj” postala je jednom od ključnih fraza kreiranja politike 90-ih, ali između onih koji su angažirani oko te teme ima malo konsenzusa o tome što ta fraza uključuje. Rasprave o značenju “održivog razvoja” odražavaju stvarne razlike u političkim pristupima, posebno glede postignuća održivog razvoja. Termin se najprije pojavio 1980-ih, kad je Međunarodna zajednica za očuvanje prirode (IUNC) uputila na “održivi razvoj” kroz očuvanje životnih resursa. Najprimjerenija definicija dolazi iz *Our Common Future*, izvještaja Brundtland komisije: “Održivi razvoj je razvoj koji zadovoljava potrebe današnjice bez kompromitiranja sposobnosti budućih generacija da se susretnu sa svojim vlastitim potrebama” (Held, 1995.:142). Environmentalni ekonomisti kasnije su 1980-ih definirali “održivi razvoj” kao način “bivanja fer prema budućnosti”, što znači da trebamo ostaviti budućim generacijama one resurse okoliša koje smo naslijedili. U ovom obliku “održivi razvoj” naglašava potrebu da se očuvaju ograničeni resursi i spriječi degradacija okoliša.

nosti fenomena. Istodobno, onda, promatrani obrasci materije izraz su i obrazaca duha, pa znanost počinje sve više uvažavati intuitivni koncept *eventualnosti*, a čak i misticizam (Bramwell, 1994.; Capra, 1986., 1996.).

Teorijski radikalizirajući pitanje odnosa ekologije i politike, mnogi ekologisti vjeruju da se ekološka politika globalnih razmjera ne može više temeljiti na starim političkim granicama država-nacija, nego da su potrebni novi oblici političkih granica koji bi se temeljili na ekološkim načelima. To znači da bi se političke granice zapravo trebale podudarati s granicama ekoloških sustava, ako se želi *održavati razvoj*. To upravo naglašavaju načela *holističkog pristupa*, utemeljena na *decentralizaciji i homeostazi*, ili, kako Rifkin (1991.) kaže – “*biosferičkoj kulturi*”, za razliku od dosadašnjih načela imperijalističkih osvajanja i ratova i protiv naroda i protiv prirode kojima je uvelike obilježena naša “*geosferička kultura*”. Da bi se takva “*biosferička*” kultura, pak, mogla uspostaviti, potrebna joj je slična metoda ili “*biosferička politika*”, koja iziskuje *novu iscrtavanje političkih granica koje treba učiniti kompatibilnima s novim ekološkim granicama* (Rifkin, 1991.:286). Stoga je novoj “*biosferičkoj politici*” izazov rušenje zidova ograničenja u obliku država-nacija, otvaranje globalne zajednice i tretiranje Planete kao jedinstvenog organizma, o kojem su govorili još Lovelooock, Prigogine i slični istraživači (Capra, 1996.). Na lokalnoj razini politička vizija “*biosferičke politike*” odnosi se na ono što i ekologisti i ekonomisti zovu “*bioregije*”. Bioregionalizam počiva na dvije temeljne ideje. Prva je da je Zemlja podijeljena u prirodne eko-regije, koje se mogu razdijeliti u manje jedinice, ali koje su sve zemljopisno i biološki prirodno održive. Druga ideja upozorava na to da bi ljudska društva mogla biti sretnija, raznolikija, a rizik sukoba među ljudima manji, ako bismo živjeli unutar granica bioregija, i, ako je moguće, unutar manjih jedinica, umjesto današnjih granica država-nacija. Značenje bioloških područja pretpostavlja da prirodna raznolikost resursa već postoji. Uz ulogu modela za ljudski ekosustav, bioregionalizam ima značenje i za razvoj drukčijeg osjećaja identiteta od nacionalnog, budući da su s gledišta environmentalista nacionalne granice država krive granice, jer povrjeđuju ekološke granice, a posljedice su pustošenje resursa i destrukcija okoliša. S tog aspekta nacije nisu zadovoljavajući identitet, jer su orijentirane na središnji autoritet. Nezadovoljstvo nacionalnom državom, nadalje, može dovesti do sukobljujućih reakcija: da se podržava globalizam i/ili lokalizam. Većina ekologa podupire oboje. Oni podupiru globalna sredstva ekoloških načela opstanka, ali također podupiru lokalizam kao izvor vrijednosti, razlika i samodovoljnosti.

Na globalnoj razini ovakva vizija ima velike *prepreke* u još uvijek postojećem obliku nacionalnih država, ali sve više, samo puno opasnije, i unutar multinacionalnih korporacija. Nacionalna država, naime, kao dosad najznačajnija *teritorijalna* institucija politike, nesposobna je pomicati se “po volji” i kao statički “okamenjena” na određenom teritoriju, *nije u stanju ponuditi politički model razvoja bioregija* te ekološkim načelima vođene politike nekoga prirodnog prostora. Ona, kao prostorno ograničena institucija, sve više postaje anakrona i postupno se pretvara u “političkog dinosaura”, ali je zato *multinacionalna korporacija*, kao *dinamička* socijalna tvorba, “slobodna da tumara svijetom po volji, da svugdje postoji bez stalnog boravka” (Rifkin, 1991.:294). S obzirom na to da nije posebno povezana ni s jednim određenim mjestom, *multinacionalna korporacija* moćna je toliko da *provodi moć globalno*. Štoviše, njoj nije potreban čak niti aparat sile kao državi da bi osiguravala svoje interese širom svijeta, budući da je *pod zaštitom* svake “zemlje domaćina” u kojoj radi posao i utoliko postaje *svemoćnom*. Danas multinacionalne korporacije, i možda baš stoga, svugdje rade “dobre poslove”, ali nisu smještene nigdje osim u kompjutorima, a njihovi su vlasnici i menadžeri sada u poziciji da steknu čak i veću kontrolu nad globalnom trgovinom, zbog odnedavnog ulaska novih

zemalja Istočne Europe i bivšeg Sovjetskog Saveza, tako da se tržište pretvorilo u jedno tržište ili “globalni *shopping-centar*” (Rifkin, 1991.:296).

Budući da se eksploatacija okoliša i destrukcija Trećeg svijeta enormno povećava, to pridonosi stvaranju sve većih nejednakosti i sukoba među nacijama, koji izravno vode u rat. Osim toga, oblik koji kompeticija poprima unutar kapitalizma generira još više pustoši, budući da interes tvrtki *nije* stvaranje trajnih proizvoda, nego onih koji će sve brže zastarijevati. Neki autori misle da je liberalno-demokratska država, danas najrasprostranjeniji oblik države na Zapadu koja je zbog moguće ekološke katastrofe najviše od svih tipova poredaka orijentirana prema rješavanju ekoloških problema, zapravo *nesposobna dati primjerena rješenja* (Gare, 1995.: 84). Na periferijama svjetske ekonomije djelotvorna politička akcija još je teža budući da se zemlje na tim područjima bore s golemim stranim dugovima. Institucije su im preslabe, a populacija nedovoljno izobrazena i previše razdijeljena da bi se oduprla političkoj i ekonomskoj manipulaciji mnogo moćnijih nacija. Neki autori, kao što je Johnson⁴, tvrde da koncepcija održivosti ili “održivi razvoj” nije uopće politički moguća, sve dok prevladava kapitalistički oblik proizvodnje koji djeluje suprotno toj koncepciji. Rješenje je, čini se, nemoguće naći ako se *globalno ne proširi sustav demokracije* na način da se stvore *nove institucije* koje će *institucionalizirati i nove oblike političke kulture* u kojoj će ljudi biti sposobni definirati sebe, prirodu i svoje mogućnosti u odnosu na mogućnosti vlastite zajednice u lokalnom ili regionalnom smislu, te na ostatak čovječanstva u smislu globalizacije. Kakve bi to nove institucije konkretno trebale biti ostaje tek da se vidi, budući da još nisu jasno definirani svi parametri koji bi mogli utjecati na utemeljenje tih novih institucija. No, već sada se zna da se u tom smislu kreću političke koncepcije tzv. “zelene politike”, koje uključuju drukčija viđenja vrijednosti života i prirode nego što je to slučaj s tradicionalnom politikom. To je ponajprije poštovanje života nasuprot istrjebljenju, i to svakog njegovog oblika bez hijerarhijske strukture na čijem je vrhu čovjek. Zelena politika upozorava da čovječanstvo nije ni na kakvoj posebnoj razini iznad drugih vrsta, nego je u razini s njima i biosferom, a čak, ako je to nužno za opstanak biosfere, stavlja čovječanstvo na niži stupanj. Ove politike obuhvaćaju različite struje mišljenja o okolišu i pokrete, kao što su “dubinski ekologisti”, “ekozofi”, “ekofeminizmi” itd., odnosno svi oni koji odbacuju bilo koji “centrizam”, bio to “eurocentrizam”, “antropocentrizam” ili “androcentrizam”, kao i velike priče o napretku formulirane u tim terminima.

Budući da su environmentalni problemi globalni problemi koji imaju globalizirane uzroke, potrebno je *integrirati individualne živote ljudi i lokalne ekološke probleme sa širim sustavom koji uključuje dinamiku globalnog političkog i ekonomskog poretka*. Borba protiv globalnih problema okoliša može uspjeti samo kroz razvoj takvih političkih oblika povezivanja koji neće biti primarno utemeljeni na dosadašnjem tipu nacija-država i koji će, umjesto podvrgavanja političkih ciljeva ksenofobičnom nacionalizmu, posvetiti svoje ciljeve politici konzervacije i očuvanja okoliša unutar regionalnih, ali i međunarodnih prostora. Glede toga, zastupanje stajališta nove vrste nacionalizma, kao što je tzv. “*environmentalistički nacionalizam*”, znači zauzimanje za život i okoliš u re-

⁴ Johnson kaže sljedeće: “Stvaranje environmentalnih problema proizvod je dominantnog oblika proizvodnje danas u svijetu, a rješenje ovih problema je teško jer jedine institucije unutar kojih bi nužna kolektivna akcija mogla biti poduzeta postoje da promiču interese toga oblika proizvodnje.” (Gare, 1995: 84).

gionalnim, nacionalnim, ali i nadnacionalnim politikama, koristeći istodobno okoliš i kao fokus za mobilizaciju ljudi i kao sredstvo oslobođenja od “destruktivnih imperativa svjetske ekonomije” (Gare, 1995.: 145). Masovnu transformaciju uperenu protiv globalnog kapitalizma kao glavnog uzroka environmentalne degradacije, prema Gareovu mišljenju, može uspješno provesti upravo “*environmentalistički nacionalizam*”. Umjesto, dakle, da se uzaludno troši energija na kojekakve destruktivne usko nacionalne stranke i pokrete te na etničko nasilje diljem svijeta, koje ionako ništa ne rješava, nego samo povećavaju različite environmentalne rizike, bilo bi puno korisnije upotrijebiti tu energiju za *razvoj orijentacija environmentalne borbe*. Takva borba ne bi se više svodila na teritorijalnu ideologiju kakva je nacionalizam, kojim se koriste pojedine političke institucije država-nacija za ciljeve šačice vlastodržaca, nego bi se upotrijebila za dobrobit okoliša na više razina. Bilo da se koristi termin “*multirazinski nacionalizam*” ili “*postmoderni nacionalizam*”, radi se zapravo o takvoj vrsti “nacionalizma” gdje postoji ujedinjavanje više “slabijih” država protiv država “središnjih zona” globalne ekonomije, kako bi se oslobodio pritisak eksploatacije *subregija* (Gare, 1995.: 151). To je promaknuta vrsta nacionalizma zato što nema tendencija prema rasizmu, etničkom nasilju i militarizmu, nego teži očuvanju i konzerviranju okoliša, njegove plodnosti, genetičke raznolikosti i integriteta ekosustava u suglasju s borbom za međunarodnu pravdu. Preduvjet za to je ostvarena *kulturalna neovisnost, razvijen osjećaj kulturalnog identiteta* na regionalnoj razini, te *poštovanje kulturne raznolikosti različitih kulturalnih identiteta*.

Razmatranja o globalizaciji, krizi okoliša i novim identitetima u postmodernoj kulturi podrazumijevaju napore da se razumije kultura moderne civilizacije i način kako je ona dospjela u sadašnje stanje. Većina onih koji pokušavaju razumjeti postmoderno stanje, kao i većina onih koji pokušavaju pronaći korijene environmentalne krize, drže zapadnu civilizaciju *opresivnom* i teže stvaranju novih načina života ili, pak, ponovnom oživljavanju starih iskustava, načina mišljenja i življenja u skladu s prirodom i kulturom. Ovdje se kultura i priroda ne doživljavaju kao odijeljen entiteti, nego kao zajednički integrirani u jednu holističku cjelinu. Pritom se nastale dezorijentacije perspektiva i gubitak obuhvatnosti pojavljuju kao dodatne brige naporima environmentalista za razvijanjem globalne perspektive razvoja glede destrukcije okoliša. To zapravo znači gubitak kredibiliteta temelja vjere u “napredak”. Modernitet je na svojim pretpostavkama napredovanja u znanju, razumu, tehnologiji, umjetnosti, ekonomiji itd., sekularizirao kršćansku eshatologiju morala i antropocentričkog sudjelovanja u kumulativnom napretku čovječanstva prema konačnom stanju savršenstva, na kojima se utemeljila europska i cijela zapadna civilizacija. Premise koje su uključivale tu vjeru bile su: vrijednosti prošlosti, superiornost zapadne civilizacije, ekonomski i tehnološki rast, te vjera u razum i znanstveno znanje. Te su pretpostavke danas izgubile svoju vjerodostojnost, barem unutar zapadnih društava, budući da sve više *nestaje vjere u budućnost*, a ljudi nerijetko vide svjetski razvoj kao razvoj prema *ništavilu*. U kojem stupnju i kako su ljudi sposobni odrediti vlastiti identitet, kulturu i okoliš orijentirajući se prema budućnosti, postaju ključnim pitanjima kraja 20. i početka 21. stoljeća.

Literatura

- Beck, U., 1999.: Zablude globalizma, u: Milardović, A. (ur.), *Globalizacija*, Pan liber, Osijek/Zagreb/Split
- Brammwell, A., 1994.: *The Fading of the Greens. The Decline of Environmental Politics in the West*, Yale University Press, New Haven/London
- Brockmann, S., 1992.: After Nature: Postmodernism and the Greens, *Technology in Society*, 4: 299-315
- Brzezinski, Z., 1999.: Hegemonija novog tipa. Globalni sustav poretka SAD, u: Milardović, A. (ur.), *Globalizacija*, Pan liber, Osijek/Zagreb/Split
- Capra, F., 1986.: *Vrijeme preokreta*, Globus, Zagreb
- Capra, F., 1989.: *Tao fizike*, Opus, Beograd
- Capra, F., 1989.: *Uncommon Wisdom*, Flamingo, London
- Capra, F., 1996.: *The Web of Life*, Anchoor Books, New York
- Eckersley, R., 1992.: *Environmentalism and Political Theory*, State University of New York Press
- Fukuyama, F., 1994.: *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, HSN, Zagreb
- Galić, B., 2001.: Paradoksi globalizacije i multipolarni svijet, *Socijalna ekologija*, (9) 3: 163-174
- Gare, A. E., 1995.: *Postmodernism and the Environmental Crisis*, Routledge, London/New York
- Giddens, A., 1990.: *The Consequences of Modernity*, Polity Press, Cambridge
- Giddens, A., 1996.: Affluence, Poverty and the Idea of a Post-Scarcity Society, *Development and Change*, (27) 2: 365-377
- Growdy, M. J., 1994.: Progress and Environmental Sustainability, *Environmental Ethics*, 16 (1): 41-56
- Held, D., 1995.: *Democracy and the Global Order. From the Modern State to Cosmopolitan Governance*, Polity Press, Cambridge
- Huntington, S. P., 1998.: *Sukob civilizacija*, Izvori, Zagreb
- Kalanj, R., 1998.: Tranzicija, konsolidacija demokracije i pitanje kulture, Cifrić I., i sur. (ur.), *Društveni razvoj i ekološka modernizacija*, Razvoj i okoliš, Zagreb
- Markoff, J., 1996.: *Waves of Democracy. (Social Movements and Political Change)*, Pine Forge Press
- Milardović, A. (ur.), 1999.: *Globalizacija*, Pan liber, Osijek/Zagreb/Split
- Rifkin, J., 1991.: *Biosphere Politics: A New Consciousness for a New Century*, Crown Publishers, Inc., New York
- Rushkoff, D., 1994.: *Cyberia*, Harper Collins Publishers, London
- Spybey, T., 1999.: Zapadna kultura kao prva doista globalna kultura, u: Milardović, A. (ur.), *Globalizacija*, Pan liber, Osijek/Zagreb/Split
- Yack, B., 1996.: The Myth of the Civic Nation, *Critical Review*, (10) 2: 193-211
- Weizsäcker, C. F. von, 1988.: *Jedinstvo prirode*, V. Masleša, Sarajevo

Branka Galić

*GLOBALISATION, ENVIRONMENT AND NEW IDENTITIES IN
POSTMODERN ERA*

Summary

Although it cannot be denied that nation-states and their sovereignties still exist as a significant form of identity of the civilian society within the world order, under the influence of new globalisational processes – political, ecological, cultural – in the last decades of the 20th century, and the urgency of the need to solve new global problems (ecological, genetic, communicational, market, multicultural), the issue of new identities has emerged. The world of “complex interdependences” has dramatic implications for sovereignty, autonomy and responsibility of states and their ability to independently solve the key political problems they are faced with.

The new issues brought about by the globalisational processes can no longer be based on solely on the principles of the white-Western-Christian-male-industrial civilization that has proved lethal in many social, cultural and political aspects of life, particularly regarding the environment. That is why the initiatives for the recognition of new multicultural identities can be realized only within the global order in which Westerners do no longer have a privileged position.

Radicalising these issues, environmentalists conclude that the global ecological policy can no longer be based on the old political boundaries of nation-states, that new political boundaries are needed, based on ecological principles. These boundaries should coincide with the boundaries of ecological systems if development is to be sustained. In order to achieve this, it is necessary to globally expand democracy in order to create new institutions that are going to institutionalise some new forms of political culture, based on the principles of the “green politics” which presupposes respect for all forms of life and avoids a hierarchy of life forms with humankind on the top.

Key words: civil society, nation state, globalisation, environment, sovereignty, post-modernism

Mailing address: Faculty of Philosophy, Ivana Lučića 3, HR 10000 Zagreb.
E-mail: branka.galic@ffzg.hr